

МАНІПУЛЯЦІЯ ЯК ВИД ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ В ПЕДАГОГІЧНОМУ СПІЛКУВАННІ

Розглядаються різні підходи до маніпуляції як засобу психологічного впливу. Здійснюється спроба визначити місце маніпуляції у педагогічному спілкуванні. В статті автор аналізує доцільність використання маніпуляції в шкільному педагогічному процесі, а також досліджує особистісні властивості вчителів, які схильні до маніпуляції.

Ключові слова: маніпуляція, психологічний вплив, дослідження, педагогічне спілкування, вчитель, учень, особистість, особистісні властивості.

Маніпуляція як засіб психологічного впливу стала звичною, повсякденною частиною нашого життя. Зростаючий інтерес до цієї проблеми обумовлений прагненням учених аналізувати питання, пов'язані з допустимістю маніпулятивного впливу на людину, а також з пошуком способів протистояння і захисту від маніпуляцій.

Слід зазначити, що професія педагога належить до таких, де необхідно здійснювати вплив на внутрішній світ іншої людини. Крім того, якщо педагог, виконуючи свою діяльність, не досягає необхідного рівня професійної майстерності і його діяльність не має впливу на учнів, є сенс говорити про відсутність у нього професіоналізму.

З огляду на це педагогічна професія містить у собі можливості використання таких засобів впливу, які певним чином підвищують результативність діяльності, особливо в умовах, коли неможливо досягти педагогічних цілей на основі припустимих і нормативних засобів. Тому ми згодні з авторами, які вказують, що професія вчителя є однією з найбільш схильних до маніпулятивної деформації [1, с. 75].

Невипадково науковець А. Адлер професію педагога відніс до так званих *кратичних* професій («кратос» – з грецької «влада»). Діяльність учителя, вихователя дійсно містить у собі приховані можливості для компенсації в нього глибинного почуття неповноцінності або за рахунок досягнення невразливої владної позиції (через автократичний стиль), або за рахунок спритнішого і майстернішого – маніпулятивного впливу на учнів.

Такі маніпуляції особливо небезпечні, оскільки йдуть від авторитетного, значущого дорослого і впливають на ще не сформовану особу учня, крім того, зазвичай здійснюються через «гру на струнах» почуттів дитини [4, с. 107].

Основні проблеми сучасної загальноосвітньої школи зосереджуються навколо труднощів, з якими стикаються вчителі у міжособистісному спілкуванні з учнями. У певних ситуаціях вчителі для вирішення складних педагогічних ситуацій вдаються до маніпуляцій.

Зокрема, дослідник Л.М. Мітіна стверджує, що у школі часто можна спостерігати неконструктивні способи впливу вчителів на учнів – ігнорування, пригнічення, використання маніпуляцій, які призводять до зламу особистості, до асоціальних форм поведінки, невротичних проявів і психосоматичних захворювань [5, с. 45]. Треба зазначити, що і вчителі також піддаються маніпуляціям з боку учнів.

Проте дана сфера знань є недостатньо дослідженою, особливо в контексті проблем педагогічного спілкування.

У науковій літературі термін «маніпуляція» має два значення: пряме і переносне. У прямому значенні під маніпуляцією розуміються майстерні дії, що виконуються руками; у переносному значенні вона визначається як «вид психологічного впливу, при якому майстерність маніпулятора використовується для прихованого насадження в психіку адресата цілей, бажань, намірів, ставлень або установок, що не співпадають з тими, які є в адресата в даний момент» [2, с. 52].

До проблеми маніпуляції зверталися як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники. Серед них науковець Р.Е. Гудін, вчені О.Т. Йокояма, Л. Прото, У. Рікер, Дж. Рудінов, П.У. Робінсон, Е. Берн, Д. Карнегі, Р. Чалдіні, Ф. Зімбардо, М. Ляйппе, Е. Шостром, Р. Шиллер, Є.Л. Доценко, С.Г. Кара-Мурза, О.В. Сидоренко, В.П. Шейнов, В.В. Знаков, О.Є. Гуменюк та ін.

Більшість дослідників розглядають маніпуляцію як етично неприйнятний засіб впливу, оскільки вона спонукає іншу людину виконувати дії, що йдуть врозрід з її інтересами або волею. Зокрема, Е. Шостром вказує, що маніпулятивні прийоми погіршують встановлення позитивних взаємин між учителем і учнями. «Неприпустимо, щоб учитель використовував учня як засіб досягнення своєї мети» [9, с. 23].

О.В. Сидоренко вказує, що часто люди маніпулюють через власну слабкість, оскільки втратили надію досягти мету прямими методами [6, с. 65].

Є.Л. Доценко стверджує, що однією з основних причин звернення до маніпуляції є мотиваційні внутрішньоособистісні передумови, що існують у людини, до яких відносяться невротичні потреби й інерційні процеси. Інерційні процеси являють собою характерологічні особливості людини, звички. До невротичних потреб автор зараховує: прагнення домінувати, бажання таємно контролювати, самостверджуватися за рахунок іншого [3, с. 61].

Таким чином, маніпуляція – це такий психологічний вплив на людину, коли приховуються мотиви, цілі, сам факт впливу, використовується психологічна сила, гра на слабкостях для досягнення власних результатів, а також вносяться зміни у мотиваційну структуру іншої людини (спонука до здійснення спроектованих маніпулятором дій). Оскільки маніпуляція у психології частіше розглядається як деструктивний спосіб впливу, застосування педагогом маніпулятивної дії, спрямованої на особистість учня і вихованця, суперечить принципам особистісно орієнтованої освіти.

Багато авторів описують ставлення до маніпуляції, виходячи з власних уявлень. Існують різні точки зору щодо допустимості маніпуляції в міжособистісному спілкуванні. Особливо недостатньо вивчено маніпулятивний вплив учителів на особистість учня в педагогічному спілкуванні та його психологічні наслідки, а також особистісні властивості вчителів, схильних до маніпуляцій.

Виходячи з цього, метою є розгляд маніпуляції у педагогічному спілкуванні між учителями й учнями, а також вияв особистісних властивостей вчителів, схильних до маніпуляцій.

Є.Л. Доценко вказує, що маніпуляції в основному мають руйнівний характер, оскільки людина сприймається як об'єкт, за рахунок якого досягаються поставлені цілі, змінюється його потребово-мотиваційна сфера, перекладається відповідальність на нього, а результати привласнює собі маніпулятор. Проте в деяких ситуаціях, на думку автора, маніпуляція є виправданим засобом: «Маніпуляція все ж таки більш припустима річ, ніж фізична розправа або прямиий примус» [2, с. 66].

На наш погляд, маніпуляції з дитиною, спрямовані на досягнення педагогом особистої «вигоди» (це так звані маніпуляції «гедонізму») у вигляді почуття переваги, насолодження владою та домінуванням, безумовно, неприпустимі.

О.В. Сидоренко запропонувала свій погляд на проблему допустимості маніпуляції з етичної точки зору. На думку автора, роздуми про те, чи застосовувати маніпуляцію і як її застосовувати, – це питання індивідуального етичного вибору людини. Кожного разу людина повинна сама вирішувати, маніпулювати в цій ситуації чи ні, і нести всю повноту відповідальності за це [6, с. 59].

Одним із завдань нашого дослідження є виявлення міри поширеності маніпуляції в педагогічному спілкуванні, а також питання про її допустимість. Виходячи з цього, ми провели дослідження за участю 109 вчителів м. Луганська і Луганської

області. Вік випробовуваних від 23 до 60 років. Педагогічний стаж – від 3 до 36 років.

Ми використовували такі методики: спеціально розроблену анкету, за допомогою якої передбачалося виявити ставлення вчителів до того, чи допустимі маніпуляції в педагогічному спілкуванні, а також визначити таку систему відносин, в яких маніпуляція є більш допустимою; власний опитувальник «Діагностика схильності до маніпуляції», за допомогою якого вивчали рівень схильності до маніпуляції вчителів; «16-факторний особистісний опитувальник» Кеттелла з метою вивчення особистісних рис вчителів; методику «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча для вивчення пріоритетних ціннісних орієнтацій вчителів, а також методику діагностики типологій психологічного захисту Р. Плутчика (в адаптації Л.І. Вассермана, О.Ф. Єришева, Е.Б. Клубової та ін.) з метою вивчення механізмів психологічного захисту.

В результаті опитування респондентів було отримано такі результати:

1) Переважна більшість опитаних – 76 вчителів (69,7%) вважають застосування маніпуляцій в педагогічній діяльності доцільним. Неприйнятною маніпуляцією вважають 33 педагоги, що становить 30,3% всіх опитаних.

2) На питання, в якій системі відносин частіше використовуються маніпуляції в педагогічному спілкуванні (з боку вчителя – «вчитель-учень», з боку учня – «учень-вчитель», з боку адміністрації школи – «адміністрація – вчитель», маніпуляції в системі «вчитель-вчитель» і «вчитель – батьки»), ми попросили вчителів прорангувати відповіді, тобто розставити залежно від частоти, з якою зустрічається явище, за місцями 1, 2, 3, 4, 5 (від більшого показника до меншого) і отримали наступні результати.

На першому місці за частотою розповсюдження маніпуляції у педагогічному спілкуванні, опинилася система «вчитель-учень» (вказали 58% опитаних педагогів). На думку Е. Шостро-

ма, маніпулятивні прийоми вчителі використовують з метою отримання контролю над «важкими» учнями [9, с. 126].

У дослідженнях В.М. Чернобровкіна виявлено, що у проблемних педагогічних ситуаціях вчителі часто намагаються передусім зберегти свій авторитет та імідж. Тому, на думку автора, такі педагоги складну педагогічну ситуацію намагаються розв'язати з позиції власних інтересів і цілей, при цьому інших часто використовують як засіб для досягнення власного успіху, замість того, щоб подивитися на ситуацію з позицій різних учасників процесу і знайти конструктивне рішення. Автор також зазначає, що домінування егоцентричної позиції у структурі особистості педагога призводить до маніпуляції учнями [8, с. 259].

На другому місці за частотою перебуває система «адміністрація – вчитель» (35% опитаних вчителів). Часто вчителі наводять як приклад такі ситуації, в яких керівники шкіл маніпулюють ними. На часті маніпуляції з боку адміністрації школи вчителями вказує і В.М. Чернобровкін [8, с. 257].

Третє місце на основі кількісних показників займає система «вчитель – батьки» (32%), четверте місце – «учень – вчитель» (33% опитаних педагогів), на п'ятому місці перебуває система «учитель – учитель» (31% опитаних педагогів розмістили цю систему на останню позицію).

Таким чином, найчастіше маніпуляції використовуються вчителями як засіб впливу на учнів, і менше всього вчителі вдаються до маніпуляцій у спілкуванні між собою.

Кореляційний аналіз встановив, що результати анкети «Допустимість маніпуляції у педагогічному спілкуванні» корелюють із шкалами 16-факторного особистісного опитувальника Кеттелла.

Так, у вчителів, що лояльно ставляться до маніпуляції в педагогічному спілкуванні, переважають такі риси характеру, як проникливість: ($r = 0,23$ при $p < 0,05$), достатньо високий рівень інтелекту ($r = 0,33$), невпевненість ($r = -0,36$), несумлінність (ради власної вигоди здатні на нечесність і обман) ($r = -0,26$), кон-

формність (невміння відстояти свою точку зору простим відкритим способом, залежність від групи) ($r = -0,27$).

Таким чином, вчителі, які схильні до маніпуляції, мають суперечливі риси характеру. З одного боку, їм властиві хороші інтелектуальні здібності, проникливість, з іншого боку, вони егоїстичні, недобросовісні, можуть не дотримуватися моральних норм і не докладати особливих зусиль при виконанні суспільних обов'язків, заради власної вигоди здатні на обман, схильні до інтриг і витонченої підступності, хитро й уміло будують свою поведінку, залежні від інших.

За даними кореляційного аналізу, вчителі, що допускають маніпуляцію в педагогічному спілкуванні, мають вищі показники за декількома стратегіями его-захисту. Їм притаманна тенденція до пригнічення інших ($r = 0,27$), до регресії ($r = 0,28$), до проекції ($r = 0,29$) і до заміщення ($r = 0,29$).

Ми погоджуємося з авторами, які вказують на те, що механізми психологічного захисту можуть негативно впливати на педагогічне спілкування, оскільки неусвідомлювані аспекти функціонування психологічного захисту знижують рівень контролю і свободи вибору дій, у педагога розвивається підвищена одностороння чутливість до інформації, що стосується гідності власного «Я» [10, с. 52–53; 8, с. 320].

Суб'єкт при цьому обмежений у використанні особистісного потенціалу, професійних знань, що знижує його соціальну і психологічну «захищеність». Остання виражається, перш за все, в тому, що порушується контакт з учнями, виникають психологічні бар'єри у спілкуванні, стає неможливою свідомо, вольова зміна негативних якостей, які через «захист» педагог заперечує. Все це обумовлює неможливість критичного аналізу власних негативних якостей і гіперболізацію подібних якостей в інших, егоїстичне прагнення до утвердження переваг свого «Я» [10, с. 52].

На думку Т.С. Яценко, особливо деструктивною для виховної взаємодії з учнями є тенденція знецінення якостей іншої

людини, дискредитація її чеснот, а також прагнення до маніпулювання її поведінкою [10, с. 52].

За допомогою кореляційного аналізу ми з'ясували, що існує зв'язок між лояльним ставленням учителів до маніпуляції в системі «вчитель – учень» і шкалами методики «Ціннісні орієнтації» Рокича. Так, у вчителів, що допускають маніпуляцію в міжособистісному спілкуванні з учнями, серед інструментальних цінностей переважають, з одного боку, «ефективність у справах» (працьовитість, продуктивність в роботі) ($r = 0,25$ при $p \leq 0,05$), «самоконтроль» ($r = 0,25$), «терпимість до поглядів і думок інших» ($r = 0,25$), з іншого боку, «непримиренність до недоліків в собі і інших» ($r = 0,29$). Серед термінальних цінностей, з одного боку, переважає «продуктивне життя» ($r = 0,27$) (максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей), з іншої – «розвага» ($r = 0,28$) (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків). Водночас вчителі, схильні до маніпуляцій, не відчувають повноти життя, робота часто сприймається ними як нецікава, про що свідчать від'ємні кореляції результатів анкетування з шкалами ціннісних орієнтацій Рокича ($r = -0,31$; $r = -0,30$).

Отже, у вчителів, схильних до маніпуляції, спостерігаються достатньо суперечливі ціннісні орієнтації. Л.І. Рюшшина також указує на суперечливість ціннісних орієнтацій у педагогів з маніпулятивними схильностями [7, с. 147].

Таким чином, теоретичне й емпіричне дослідження проблеми маніпулятивного впливу в педагогічному спілкуванні показало, що маніпуляція є достатньо часто використовуваним засобом впливу педагога на учнів. Педагоги здебільшого лояльно відносяться до застосування маніпуляції в педагогічній діяльності.

Проведене дослідження показало, що вчителі, схильні до маніпуляцій, мають достатньо суперечливі риси характеру, такі як проникливість, хороші інтелектуальні здібності, але при цьому вони конформні, несумлінні. Вони більшою мірою схильні

до таких механізмів захисту, як пригнічення інших, регресія, проекція і заміщення.

Перспективи подальшої роботи ми бачимо в напрямі поглиблення вивчення проблеми маніпуляції у педагогічному спілкуванні, вивчення особистісних властивостей учителів, схильних до маніпуляцій, а також у розробці корекційних прийомів тренінгової роботи з учителями, спрямованої на поглиблення і розширення їх професійної рефлексії, що дозволить їм вийти на рівень ухвалення свідомих і відповідальних рішень про доцільність і ефективність застосування деструктивних способів педагогічного впливу.

1. Битянова М.Р. Социальная психология: наука, практика и образ мысли / М.Р. Битянова. – М.: Изд-во ЭКСПО-Пресс, 2001. – 576 с.
2. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е.Л. Доценко. – СПб.: Речь, 2003. – 304 с.
3. Литвинчук О.М. Причини виникнення маніпуляції у педагогічному спілкуванні / О.М. Литвинчук // Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / за ред. академіка С.Д. Максименка. – К.: Главник, 2005. – Вип. 26, в 4-х т. Т. 2. – 508 с.
4. Литвинчук А.Н. Манипуляция как средство психологического влияния в педагогическом общении / А.Н. Литвинчук, В.А. Чернобровкина // Духовність особистості: методологія, теорія і практика: збірник наукових праць / гол. ред. Г.П. Шевченко. – Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту, 2005. – Вип. 5 (11). – С. 103–114.
5. Митина Л.М. Психология профессионального развития учителя / Л.М. Митина. – М.: Флинта; Московский психолого-социальный институт, 1998. – 200 с.
6. Сидоренко Е.В. Тренинг влияния и противостояние влиянию / Е.В. Сидоренко. – СПб.: Речь, 2002. – 256 с.
7. Рюмшина Л.И. Эмпирическое изучение стилей поведения педагогов / Л.И. Рюмшина // Вопросы психологии. – 2000. – № 1. – С. 142–149.
8. Чернобровкін В.М. Психологія прийняття педагогічних рішень: монографія / В.М. Чернобровкін. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – 416 с.
9. Шостром Э. Человек-манипулятор. Внутреннее путешествие от манипуляции к актуализации / Э. Шостром; пер. с англ. Н. Шевчук, Р. Римской. – М.: Апрель-Пресс; изд-во Института психотерапии, 2004. – 192 с.
10. Яценко Т.С. Активна соціально-психологічна підготовка вчителя до спілкування з учнями: кн. для вчителя / Т.С. Яценко. – К.: Освіта, 1993. – 208 с.

Литвинчук О.М. Манипуляції як вид психологічного впливу в педагогічному общенні.

Рассматриваются различные подходы к манипуляции как способу психологического влияния, сделана попытка определить место манипуляции в педагогическом общении. Автор анализирует целесообразность использования манипуляции в педагогическом процессе, а также исследует личностные особенности учителей, склонных к манипуляциям.

Ключевые слова: *манипуляция, психологическое влияние, исследование, педагогическое общение, учитель, ученик, личность, личностные особенности.*

Litvinchuk O.M. The manipulation as a way of a psychological influence in the pedagogical intercourse.

Various approaches to the manipulation as a means of the psychological influence are considered. The author tries to define the place of the manipulation in the pedagogical communication. The appropriateness of using the manipulation in the school pedagogical process is analyzed; the individual features of the teachers disposed to the manipulation are researched.

Key words: *manipulation, psychological influence, research, pedagogical communication, teacher, pupil, personality, individual features.*

